

CORPUL ÎNGERILOR

Bogdan Tătaru-Cazaban (n. 1977) a urmat studii de filozofie și teologie la Universitatea din București și stagii de cercetare la Colegiul Noua Europă (București) și la EHESS/Maison des Sciences de l'Homme (Paris). Este doctor în filozofie al Universității din București, cercetător științific la Institutul de istorie a religiilor al Academiei Române, cofondator al revistei *Chora. Revue d'études anciennes et médiévales: philosophie, théologie, sciences* și membru al mai multor asociații și societăți academice.

A publicat: *Dumitru Stăniloae sau paradoxul teologiei*, în colaborare cu Teodor Baconsky (Anastasia, 2003); *Pluralitatea metafizicii medievale. Istorie și structuri* (Polirom, 2005); *Mănăstirea Hurezi/Monastery of Hurezi*, în colaborare cu pr. Gabriel Herea (Artec Impresiones, 2009); *O filozofie a intervalului. In honorem Andrei Pleșu*, în colaborare cu Mihail Neamțu (Humanitas, 2009); *Memory, Humanity and Meaning. Essays in Honor of Andrei Pleșu's sixtieth Anniversary*, în colaborare cu Mihail Neamțu (Zetabooks, 2009); *Sfântul Martir Iustin Filozoful. O introducere* (Deisis/Stavropoleos, 2010); *Comuniune și contemplație. Despre creștinismul patristic și bizantin* (Zetabooks, 2011). A tradus din Sfântul Augustin (Humanitas, 2004; Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2010), Boethius (Polirom, 2003), Nicolaus Cusanus (Humanitas, 2008), Hugo din Saint-Victor (Univers Enciclopedic, 2005), E. Lévinas (Humanitas, 2006), R. Klibansky, E. Panofsky și F. Saxl (Polirom, 2002). A îngrijit volumele: André Scrima, *Dubul Sfânt și unitatea Bisericii. „Jurnal“ de Conciliu*, și Sf. Ioan Damaschin, *Despre cele două voințe ale lui Hristos* (Anastasia, 2004).

Între 2010 și 2016 a fost ambasadorul României pe lângă Sfântul Scaun și Ordinul Suveran de Malta. A primit Ordinul „Pius IX“ în grad de Mare Cruce (Sfântul Scaun), Ordinul „Pro Merito Melitensi“ în grad de Mare Cruce (Ordinul Suveran de Malta), Ordinul Național „Serviciul Credincios“ în grad de Cavaler, Ordinul Coroanei Belgiei în grad de Comandor.

Bogdan Tătaru-Cazaban
CORPUL ÎNGERILOR
Fragmente dintr-o istorie a ierarhiilor cerești

Cuvânt înainte de
ANDREI PLEȘU

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Anca Lăcătuș
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Radu Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Real

© HUMANITAS, 2017

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Tătaru-Cazaban, Bogdan
Corpul îngerilor: fragmente dintr-o istorie a ierarhiilor cerești /
Bogdan Tătaru-Cazaban; pref.: Andrei Pleșu. – București: Humanitas, 2017
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-973-50-5781-7
I. Pleșu, Andrei (pref.)
2

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 311 23 30

Părinților mei,
Ștefania și Ștefan

CUPRINS

Cuvânt înainte	9
de Andrei Pleșu	
Notă asupra ediției	13
Introducere	
Nasturele papei Clement	17
Elemente de angelologie biblică	20
Orizontul angelic al existenței umane	26
Viața îngerească	35
Angelologia și rațiunea hermeneutică	39
I. Ierarhia. O arhitectură a invizibilului	45
Ierarhia îngerilor în creștinismul primelor secole	45
Dionisie Areopagitul și lumea răsăriteană	58
Dionisie în Occident: Papa Grigore cel Mare și tradiția sa . . .	70
O legendă eficace	75
Cele trei ierarhii	77
Definițiile ierarhiei: „Când Aristotel îl citește pe Dionisie“ . . .	81
Sensul ierarhiei: natură și har	87
1. „După chip și asemănare“	89
2. Cele două fluvii ale creației	90
3. Natura intelectuală vs intensitatea iubirii	92

II. Corpul îngerilor. Dileme patristice și medievale	96
Corpul subtil și materia inteligibilă.	98
Îngerii și al cincilea element	102
Dionisie sau instaurarea ierarhiei spiritelor pure	106
„Supraviețuirea“ corpului subtil	109
Corporalitatea creaturii	111
Corpul asumat: perspectivele scolasticii secolului al XIII-lea	116
III. Limbajul îngerilor. Transparența și taina inimii	124
Există un limbaj al îngerilor?	124
Iluminare și limbaj.	130
Distincția dintre <i>cogitatio</i> și <i>locutio</i>	134
Medierea inteligibilă.	136
Secretul îngerilor. Limbaj privat, sau public?	148
Concluzii	161

Addenda

O zi cu Augustin în Cetatea lui Dumnezeu	169
Demnitatea îngerului (<i>Herrschaft</i>) și noblețea omului (<i>Edelkeit</i>) la Meister Eckhart.	177
Înger și Intelect la Meister Eckhart.	177
„La umbra îngerului“	184
Pedagogia angelică	185
Îngerul co-operează, sufletul naște	186
„ <i>Horror vacui, honor vacui</i> “	188
Între Dionisie și Palama: fundamentele patristice ale unei angelologii ortodoxe	191
Preliminarii la o teologie a proximității	191
Ontologie ierarhică și hristologie: interpretări dionisiene	193
Sfântul Grigorie Palama: argumentele superiorității omului față de înger	201
Cunoaștere și comuniune: angelologia părintelui Dumitru Stăniloae	210
Note	215
Bibliografie selectivă.	285
Indice	313

CUVÂNT ÎNAINTE

Înainte de a intra în substanța propriu-zisă a lucrării de față, mă simt îndemnat să fac două observații cu caracter general. *Prima:* prin Bogdan Tătaru-Cazaban, o nouă generație de cercetători se impune masiv pe scena noastră academică. E vorba de o comunitate, deja numeroasă, de tineri, care au trecut prin laborioase stagii de studiu în marile centre universitare ale lumii, și-au însușit o solidă cultură filozofică și teologică, precum și instrumentarul de lucru necesar (istoric, filologic, metodologic) pentru a se lansa, cu autoritate, în medievalistică. Putem vorbi, deja, de un adevărat front de cercetare, cu puncte de iradiere la Cluj, București și Iași, dar și cu ramificații care depășesc hotarele țării. E important să constatăm că, după dificultățile de dinainte de 1989, libertatea intelectuală și religioasă odată recuperate, nu doar bisericile s-au umplut, ci și bibliotecile. S-a mers din nou la texte, s-au redeschis ateliere de traducere și editare, s-a obținut, rapid, dar fără excese mimetice, o bună sincronizare cu nivelul reflecției europene. *A doua observație:* generația la care mă refer nu strălucește doar prin formația ei temeinică, ci și printr-o matură libertate interioară, de natură să-i asigure un suveran calm analitic, fără exclusivisme

rudimentare, fără crispări apologetice, fără confuzii pietiste. Faptul că cercetători ca Bogdan Tătaru-Cazaban, pentru care studiul și viața religioasă se întrepătrund și se potențează reciproc, pot frecventa și valorifica, fără discriminare confesională, fără idiosincrazii vetuste, mari autori ai unei tradiții „nedespărțite“ în startul ei adânc, constituie o noutate în peisajul teologic autohton. De la Augustin și Toma din Aquino până la Duns Scotus și Ockham, de la Origen până la Bonaventura și până la fenomenologi și exegeți contemporani din toate zările, lucrarea de față se mișcă, liberă de prejudecăți, într-un spațiu amplu și policrom. În mediul academic și spiritual românesc se aude o muzică prea puțin, sau deloc auzită până acum. Ceea ce, pe mine personal, mă face euforic.

Trec la lucrarea propriu-zisă. Prima ei calitate e un discret, dar riguros spirit de construcție. Aș spune că nucleul ei teoretic, centrul în jurul căruia se organizează întreaga expunere e capitolul II („Corpul îngerilor. Dileme patristice și medievale“). E capitolul care pune problema imaterialității angelice, a „corpului subtil“, respectiv a materiei inteligibile (în sens neoplatonic) și a celui de-al cincilea element (eterul) din cosmologia aristotelică. Subiacent, se deschide complicata interogație asupra raportului dintre creat și necreat, Creator și creatură, sensibil și inteligibil. Simplificând, până la schemă, parcursul logic al textului, îl vom reduce la următoarele trepte: ce fel de corp au îngerii? Dacă e vorba de un corp subtil, de o „corporalitate“ necorporală, atunci trebuie să ne întrebăm cum poate necorporalitatea să capete contur individual. Avem de a face cu o identitate numerică sau specifică? Cum se deosebesc îngerii între ei? Prin poziție ierarhică? Prin funcție? Mai departe: ce fel de limbaj folosesc „individualitățile“ îngerești? Ce relație există, în cazul lor, între cogitatio și locutio, între limbaj public și limbaj privat? Pentru a răspunde acestor întrebări, Bogdan Tătaru-Cazaban merge cu acribie la texte. Citate bine alese, bine puse în lumină și atent comentate (cu includerea unor

prețioase analize contemporane, ca cele ale Barbarei Faes de Mottoni sau ale Tiziane Suarez-Nani), pun la îndemâna cititorului un adevărat *corpus* de referințe-cheie pentru fiecare subiect în parte.

Dincolo de controlul deplin și disciplinat asupra materiei, voi semnala amplitudinea intelectuală a interogativității sale. Textul nu se rezumă la antologarea pedantă a unei imense informații istorice, nu focalizează strict asupra unei speculații teologale care, uneori, poate trece drept specioasă. Până la urmă, e vorba de o reflecție vie asupra „formelor multiple ale realului“, de „condițiile de posibilitate ale unor ființe pur inteligibile“, de o „ontologie a intermediarului“ și o „teologie a proximității“. Angelologia devine, astfel, un exercițiu exploratoriu care vizează orizonturi largi. În definitiv, ea culminează în antropologie, definind, prin contrast, limitele naturii umane. Această subtilă dialectică a relației dintre înger și om, vertiginos exprimată de Iohannes Scotus Eriugena („*Affirmatio enim hominis negatio est angeli, negatio vero hominis affirmatio est angeli et vicissim*“), merită, în sine, o cercetare aprofundată. Și dacă am de făcut un reproș colegial și amical lui Bogdan Tătaru-Cazaban, el se referă nu la vreun viciu de informație, sau de gândire, ci la o *virtute*, pe care o practică, uneori, excesiv. El are, adeseori, modestia de a se așeza, fără ambiții auctoriale, în umbra propriei competențe. Un soi de exigență ascetică îl face să acorde mereu prioritate celorlalți, să-și reprime elanurile hermeneutice, să evite sondajul riscant, sau vanitatea opiniei proprii, pentru a nu periclita acuratețea întreprinderii sale și pentru a nu se pune în vedetă. Evident, el se supune astfel imperativului academic al oricărei teze de doctorat. Sunt sigur însă că, în viitorul apropiat, autorul va face dreptate ideilor și sensibilității sale intelectuale, atacând pe cont propriu, cu un aplomb sporit, materia pe care o stăpânește atât de bine.

Scrisă limpede, construită subtil, nutrită de o admirabilă erudiție, lucrarea propune un autor matur și rafinat, căruia i

se poate prevedea o carieră academică strălucită. Știința sa, abundentă și sigură de sine, nu e niciodată ostentativă, nu se etalează gratuit, de dragul paradei, și nu e manipulată previzibil, după tipicul unei cumișenii universitare de duzină. Sub neobosită documentație a fiecărei pagini se simte palpitul unei curiozități genuine, al unei autenticități de o rară calitate, al unei angajări spirituale pentru care cunoașterea nu e un simplu depozit de fișe, ci o cale.

Andrei Pleșu

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Cartea de față constituie versiunea revizuită și adăugită a tezei de doctorat intitulată *Corp, individualitate, limbaj. Aspecte ale angelologiei patristice și medievale*, susținută în 2008, sub coordonarea domnului acad. prof. dr. Gheorghe Vlăduțescu, la Universitatea din București. Rezultat al unor studii începute în 2001 și desfășurate în mai multe centre academice din țară și din străinătate, care au susținut proiectele de cercetare având ca temă diferitele aspecte ale angelologiei medievale, teza a inclus părți care fuseseră publicate pe parcursul cercetării în periodice și diferite volume. După susținere, am publicat integral capitolul „Corpul îngerilor. Dileme patristice și medievale”, în volumul *O filozofie a intervalului. In honorem Andrei Pleșu* (Humanitas, 2008), și „Între Dionisie și Palama: fundamentele patristice ale unei angelologii ortodoxe”, în *Arhangheli și îngeri*, Deisis/Stavropoleos, 2011, studiu pe care l-am reluat în *Addenda*, alături de un articol revizuit despre angelologia lui Meister Eckhart (apărut în *Iter sapientiae. Studii patristice și medievale*, Galaxia Gutenberg, 2003), dar care se concentrează asupra aceleiași teme: superioritatea omului față de înger, și de introducerea despre angelologia augustiniană la volumul

Sfântul Augustin, *Despre îngerii și oameni* (Humanitas, 2004). Am lăsat deoparte capitolul mai tehnic despre principiul individuației și eseul despre îngerii neamurilor (păstrând aici doar prima pagină a introducerii), pe care l-am dezvoltat sub forma unui articol de sinteză a cărui primă parte a apărut în *Archaeus. Etudes d'Histoire des Religions/Studies in the History of Religions*, XIX–XX (2015–2016): *Twenty Years of History of Religions in Bucharest, 1996–2016*, ed. Eugen Ciurtin, București, 2016, pp. 49–85.

În versiunea de față, am încercat să răspund pe cât posibil observațiilor membrilor comisiei de susținere a tezei și să integrez rezultatele cercetărilor de angelologie medievală apărute în intervalul 2008–2016, care au amplificat materialul de studiu, în mod special cele ale lui Bernd Roling și Tiziana Suarez-Nani. Astfel, cartea reflectă, în ansamblul său, etapa cercetărilor din 2008, cu anumite completări bibliografice și cu o structurare a conținutului care încearcă să îndeplinească deopotrivă o funcție introductivă și una de sinteză. Așa cum indică și titlul, lucrarea nu oferă o sinteză asupra angelologiei patristice și medievale, pentru că se concentrează asupra unui decupaj tematic precis, în jurul relației dintre structura ierarhică a lumii inteligibile și funcția sa de comunicare (aparității, limbaj).

Aș dori să mulțumesc membrilor juriului de teză, doamnei prof. dr. Anca Vasiliu (Centre „Léon Robin“, Paris IV), domnului prof. dr. Andrei Pleșu (Colegiul Noua Europă), domnului prof. dr. Sabin Totu (Facultatea de Filozofie, București), pentru observațiile și recomandările pe care mi le-au făcut și pe care am încercat să le urmez în versiunea actuală. Recunoștința mea se îndreaptă către domnul Andrei Pleșu, care mi-a oferit sprijinul și încrederea sa în toți acești ani. Doamna Anca Vasiliu și domnul conf. dr. Alexander Baumgarten (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj) mi-au fost mereu alături, cu încrederea, rigoarea și profesionalismul lor, invitându-mă deseori

să prezint în cadrul seminariilor sau al colocviilor pe care le-au organizat aspecte ale lucrării de față. Lipsurile acesteia mi se datorează, desigur, în întregime.

Mulțumirile mele se îndreaptă, de asemenea, către membrii Cercului de studii medievale, condus în perioada redactării tezei de prof. dr. Ioan Pânzaru, devenit din 2006 „Centrul de studii medievale“ al Universității din București, care au fost întotdeauna receptivi la subiectele de angelologie, integrându-le în programul de cercetare și de conferințe pe perioada pregătirii tezei. De asemenea, către H.-R. Patapievici, pentru a mă fi întors spre Dante cu o privire care, sper, se va regăsi în câteva locuri ale tezei; Sylvain Piron, căruia îi sunt recunoscător pentru faptul de a-mi fi descoperit comentariul lui Pierre de Jean Olivi la *Ierarhia cerească* a lui Dionisie; către părintele prof. dr. Emanoil Băbuș, care m-a invitat să prezint angelologia medievală la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității din București, și către prietenii Robert Lazu și Alin Gavreliuc, care mi-au prilejuit mai multe conferințe la Timișoara în anii elaborării tezei.

O specială grațitudine adresez Editurii Humanitas și doamnei Lidia Bodea, care a primit cu generozitate proiectul și a făcut posibilă apariția acestei cărți.

Cartea nu ar fi putut fi finalizată fără susținerea răbdătoare și determinantă a domnului acad. Dan Berindei, care mi-a îngăduit să reiau acest proiect odată cu revenirea mea, în 2016, la Institutul de Istorie a Religiiilor al Academiei Române. Lui Eugen Ciurtin îi sunt recunoscător pentru că mi-a oferit, cu prietenie, prilejul să dezvolt tema îngerilor popoarelor sub forma apărută în *Archaeus. Études d'Histoire des Religions/Studies in the History of Religions*, la 20 de ani de la fondarea sa.

Nu în ultimul rând, aș dori să le mulțumesc prietenilor care mi-au fost aproape de-a lungul acestor ani: lui Cristian Ciocan și Marilenei Vlad, lui Gabriel și Larisei Cercel, Madeei Axinciuc, lui Ionuț-Alexandru Tudorie și lui Marius Portaru, care

m-au ajutat în mod special să recuperez bibliografia din ultimii ani, și, mai ales, soției mele, Miruna-Irina, care m-a asistat pe tot parcursul, împărtășind cuvintele lui Origen: „Câmpul îngerilor este inima noastră. Fiecare înger oferă lui Dumnezeu roadele câmpului pe care îl cultivă“.

B.T.-C.

INTRODUCERE

*Jeder Engel ist schrecklich. Und dennoch, weh mir,
ansing ich euch, fast tödliche Vögel der Seele,
wissend um euch. Wohin sind die Tage Tobiae,
da der Strahlendsten einer stand an der einfachen Haustür,
zur Reise ein wenig verkleidet und schon nicht mehr
furchtbar;
(Jüngling dem Jüngling, wie er neugierig hinaussah).
Träte der Erzengel jetzt, der gefährliche, hinter den Sternen
eines Schrittes nur nieder und herwärts: hochauf-
schlagend erschlug uns das eigene Herz. Wer seid ihr?*

R.M. Rilke, *Die zweite Elegie*

Nasturele papei Clement

Pe fundalul conflictului cu Florența, măiestria lui Benvenuto Cellini reușește să-i aducă o mângâiere papei Clement. Iată cum își descrie autoflatant Cellini modelul pentru nasturele care avea să împodobască hlamida papală: „Dumnezeu-Tatăl era înfățișat cu mâna dreaptă în sus, dând binecuvântarea. Trei îngeri, tot cu brațele ridicate în sus, susțineau diamantul. Îngerul din mijloc era lucrat în relief plin, iar ceilalți doi în semirelief. Jur împrejur se vedeau o mulțime de îngeri, risipiți printre alte pietre prețioase de o mare frumusețe. Dumnezeu-Tatăl purta o hlamidă, din ale cărei falduri ieșeau mulți alți îngeri și numeroase alte motive ornamentale, de o frumusețe orbitoare”¹. Reacția papei, veritabil *connaissanceur* în epocă, nu a făcut decât să confirme intuiția artistică ...

*

Aceste câteva rânduri din memoriile lui Cellini sunt doar ilustrarea unei deturnări care a făcut din reprezentarea îngerilor o soluție compozițională facilă, menită să sugereze cerurile și să ne înduioșeze deopotrivă. Îngerii urcând oboșiți scara lui

Iacob în maniera școlii provenșale din secolul al XV-lea, vâtorile de carne trandafirie în chip de coruri extatice din picturile lui Rubens, copiii cu aripi de fluturi, supuși, parcă în pofida lor, unor acrobații aeriene, la Andrea Mantegna, euforia muzicală cerească în viziunea lui Luca Signorelli, privirile furișate candid ale unor îngeri adolescentini din picturile lui Filippino Lippi, oboseala șăgalnică a îngerilor de la picioarele Madonei lui Rafael sau îngerii bucolici care încing hore pe pajiști înflorite și oferă Pruncului Iisus, cu gesturi domestice, fructe îmbietoare, ni se înfățișează ca proiecții ale unor reverii strict umane. În toate picturile amintite, ca și în cazul nasturelui papei Clement, se discerne o tendință de a absorbi splendoarea uneori înfricoșătoare a îngerului într-o risipă de pitoresc și decorativ. Funcția de a transmite voia lui Dumnezeu și de a-I manifesta măreția este redată sub forma unei conversații de salon sau a perfecțiunii somptuoase a faldurilor. Într-o lume atât de agreabilă, uneori bucolică, ludică și nevinovată, nimic grav nu ar reuși să perturbe sentimentalismul care pare să fi cucerit cerurile.

O cură însă de iconografie paleocreștină², bizantină³ sau romanică⁴ ar contrabalansa fericit obișnuințele care au culminat în epoca noastră. Îngerii din Sfânta Sofia, arhanghelii care străjuiesc Pantocratorul în maiestuoasa capelă bizantino-normandă de la Palermo, heruvimii de la Germigny-des-Près, acoperind Arca Alianței ca pe o prefigurare a mormântului lui Iisus, îngerii de pe porticurile catedralelor romanice, în dinamismul lor hieratic, arhanghelii solemnii și totodată de o tandră frumusețe de la Abația Sant'Angelo în Formis, serafimii de foc ai lui Teofan Grecul sau cei ai Bazilicii Santa Maria de Aneu (Barcelona), îngerul surâzător de la Reims sau cei zugrăviți la Humor, Arbore și Probota sunt tot atâtea ipostaze iconografice care ne aduc în prezența tainei, alcătuite din depărtare și apropiere, a ființelor-mesager. Poate multora li se va părea că a vorbi sau a scrie despre îngeri denotă „un gust lipsit de măsură pentru arheologie”⁵. E drept că, în Occident, și teolo-

gia, în varianta sa liberală, a trecut printr-o criză demitizantă, în care îngerii erau priviți ca parte a unui limbaj mitic, preștiințific, care trebuie decorticat și îndepărtat ca un reziduu istoric pentru a lăsa să se vadă în autenticitatea sa adevărul credinței. Textele lui Rudolf Bultmann conțin observații care nu mai lasă îngerilor șansa de a fi „salvați“ de o hermeneutică existențială, pentru că însăși afirmarea existenței lor, alături de „reprezentarea mitică a lumii“ cu trei etaje (cer, pământ, infern), a creației străbătute de forțe benefice sau malefice, a influenței acestora asupra sufletului și a acțiunii umane⁶, este complet contrazisă de noua știință a naturii⁷.

Dar puterea de atracție a fapturilor cerești a rezistat tentativelor de demitologizare. Romano Guardini, propunându-și să „surprindă ceva din măreția biblică originară a îngerului“⁸, Erik Peterson⁹ sau Jean Daniélou, reacționând față de reducerea îngerilor și demonilor la „personificări ale realităților psihologice“¹⁰, au oferit cele mai intuitive și mai pasionante relecturi istorico-teologice ale angelologiei patristice și medievale, inspiratoare pentru studiile care s-au dezvoltat începând din a doua parte a secolului XX. Îngerii nu au rămas doar în sfera specializată a exegezei și a reflecției teologice și filozofice, ci au continuat să joace în modernitate, oarecum independent, în pofida tendinței persistente de a-i limita la reprezentări infantile, rolul unor figuri poetice esențiale la Rainer Maria Rilke, Paul Klee sau Walter Benjamin¹¹. Pentru cei reticenți față de temele tradiției religioase, ființa înfricoșătoare a îngerului, de-o frumusețe a cărei epifanie poate ucide, din *Elegiile* lui Rilke, *Angelus Novus* din desenele lui Klee și „îngerul istoriei“ care străbate straniu reflecțiile fragmentare ale lui Benjamin¹² sunt, așa cum scrie Andrei Pleșu, „o bună terapeutică pentru combaterea mediocrității intelectuale, de a cărei amenințare nu scapă nimeni“¹³.

Ar fi o întreprindere cu totul extraordinară să parcurgem devenirea îngerilor de-a lungul istoriei lor religioase și culturale, cu atât mai mult cu cât reflecția asupra lor și creativitatea